

Krzysztof Rogatka

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

e-mail: krogatka@umk.pl

ORCID: 0000-0001-5500-4197

Tomasz Starczewski, Leszek Dąbrowski, Paweł Smoliński

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Studenckie Koło Naukowe „Kreatorzy Przestrzeni”

ZAGADNIENIE ŁADU PRZESTRZENNEGO I JEGO PERCEPCJA

THE ISSUE OF SPATIAL ORDER AND ITS PERCEPTION

DOI: 10.15611/e21.2018.4.05

JEL Classification: R11

Streszczenie: Artykuł prezentuje problematykę dotyczącą ładu przestrzennego toruńskiej starówki, analizowanego przez pryzmat opinii mieszkańców miasta. Przedmiotowe zagadnienie zostało odniesione do kwestii *nowego urbanizmu*, będąc jego integralnym składnikiem. Ład przestrzenny, jako istotny element wpływający na funkcjonowanie miasta, postrzegany jest różnie przez poszczególne grupy wiekowe, które jednak zgodnie twierdzą, że odgrywa on ważną rolę w mieście, ponieważ buduje jego klimat i jest gwarantem dobrej jakości życia. Z przeprowadzonych badań wynika, że Stare Miasto w Toruniu jest enklawą ładu przestrzennego i w ten sposób postrzegane jest przez mieszkańców – użytkowników przestrzeni. Zespół Staromiejski w Toruniu jest przykładem realizacji idei nowego urbanizmu, która łączy kompleksowo uwarunkowania przestrzenne z oczekiwaniami mieszkańców.

Słowa kluczowe: ład przestrzenny, percepcja, planowanie przestrzenne, *nowy urbanizm*.

Summary: The aim of the article is to reflect the issue of spatial order in the Old Town in Toruń, analyzed from the perspective of the general public opinion and divided into three age groups: young people (18-24 years old), adults (25-64 years old) and seniors (over 65 years old). The issue was addressed in the New Urbanism, which is an integral part of it. The opinions of the city's inhabitants on the spatial order were collected during a survey conducted in the Old Town. During the survey respondents were asked whether they were interested in and how to evaluate the spatial order in the Old Town in Toruń, what elements spoiled and what elements improved the spatial order and the benefits of spatial order for the city. Spatial order, as an important element affecting the quality of life of the inhabitants, is perceived differently by different age groups, which, however, unanimously claims that it is important because it affects the quality of life of the inhabitants.

Keywords: spatial order, perception, spatial planning, *New Urbanism*.

1. Wstęp

Po zmianach ustrojowych, które rozpoczęły się w 1989 r. w Polsce, przestrzeń została poddana zmianom związanym z modelem gospodarki rynkowej [Słodczyk, Szafranek 2006]. Wraz z rozwojem gospodarczym polskie miasta zmieniały się zasadniczo, przybyło nowych osiedli mieszkaniowych, pojawiały się nowoczesne biurowce, wszechobecne reklamy oraz nastąpił intensywny rozwój infrastruktury, w tym przede wszystkim transportowej – drogowej [Słodczyk 2001; Rogatka 2011]. Współczesne miasta na skutek dynamicznego i, co gorsze, niekontrolowanego procesu urbanizacji zajmują coraz większe przestrzenie, rozlewając się, a chaos przestrzenny stał się niechlubną wizytówką polskiej przestrzeni transformacyjnej i potransformacyjnej [Szymańska, Biegańska 2011]. Do obserwowalnych przyczyn braku w Polsce ładu przestrzennego, czyli nieładu, zalicza się m.in.:

- deficyt estetycznej zabudowy (m.in. wszechobecna zabudowa substandardowa, architektura postmodernistyczna lat 90. XX wieku, pastelozna budynków),
- degradacja przestrzeni publicznych, m.in. w wyniku ich zawłaszczania, grodzenia osiedli, „rewitalizacji” polegającej na betonowaniu,
- chaotyczna zabudowa, będąca następstwem żywiołowych procesów osadniczych i budowlanych, szczególnie w strefach podmiejskich (*urban sprawl*),
- dewastacja środowiska przyrodniczego i kulturowego,
- mała czytelność struktur przestrzennych polegająca na braku wyraźnych granic pomiędzy formami przestrzennymi (zlewanie się stref rezydencjonalnych, komercyjnych, przemysłowych i komunikacyjnych powodujące wrażenie anarchii funkcjonalnej),
- mało efektywne prawo dotyczące kształtowania przestrzeni (unikanie tworzenia miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego na rzecz decyzji administracyjnych).

Należy pamiętać, że ład przestrzenny jest gwarantem dobrej jakości życia i jest swoistym obrazem sposobu organizacji życia społeczno-gospodarczego człowieka [Borsa 2008; Rogatka i in. 2016]. Świadczy zatem o poziomie rozwoju cywilizacyjnego danego kraju. Ład przestrzenny uwzględnia w uporządkowanych relacjach wszelkie uwarunkowania i wymagania funkcjonalne, społeczno-gospodarcze, środowiskowe, kulturowe i estetyczne [Jenks, Burton, Williams 1996; Zawadzka 2017]. Kwestie ładu przestrzennego podnoszone są w wielu dokumentach strategicznych, w tym w Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju (KPZK), w której ład przestrzenny potraktowany jest jako jeden z priorytetów polityki i określony jest jako jeden z sześciu głównych celów rozwojowych, co istotnie podnosi jego rangę.

Pojęcie ładu przestrzennego jest ważną kwestią poruszaną w kontekście chociażby zagadnień związanych z *nowym urbanizmem*. Leon Krier, twórca *nowego urbanizmu*, już w latach 70. XX wieku zauważył, że ważną częścią propagowanej przez niego idei jest właśnie ład przestrzenny. Nowy urbanizm ma na celu przywrócenie dawnego znaczenia miejskości, z uwzględnieniem zasad ładu przestrzennego, polegającej na:

- zadbanych, estetycznych i przyjaznych przestrzeniach miejskich,
- marginalizacji komunikacji samochodowej przez wprowadzanie stref uspokojonego ruchu,
- rozwinięciu infrastruktury dla pieszych, rowerzystów oraz komunikacji zbiorowej,
- przemieszaniu funkcji jako podstawy do tworzenia przestrzeni tętniącej życiem,
- dużej ilości zieleni dostępnej dla wszystkich mieszkańców,
- korzystaniu z rozwiązań proekologicznych, a także preferowanie zasad zrównoważonego rozwoju w zarządzaniu miastem [Krier 1987].

W praktyce *nowy urbanizm* nadal się rozwija i zdobywa coraz więcej zwolenników – ukierunkował on współczesną myśl urbanistyczną i nakierował ją ponownie na człowieka [Domański 2007].

W kontekście tych rozważań należy zatem znaleźć odpowiedź na pytanie, jakie jest skuteczne narzędzie do kształtowania ładu przestrzennego? Odpowiedzią wydaje się przemyślane i zintegrowane planowanie przestrzenne, w ramach którego nadrzędną wartością jest właśnie ład przestrzenny – docelowy model, będący gwarantem dobrej jakości życia w mieście [Falkowski 2017; Rogatka 2017].

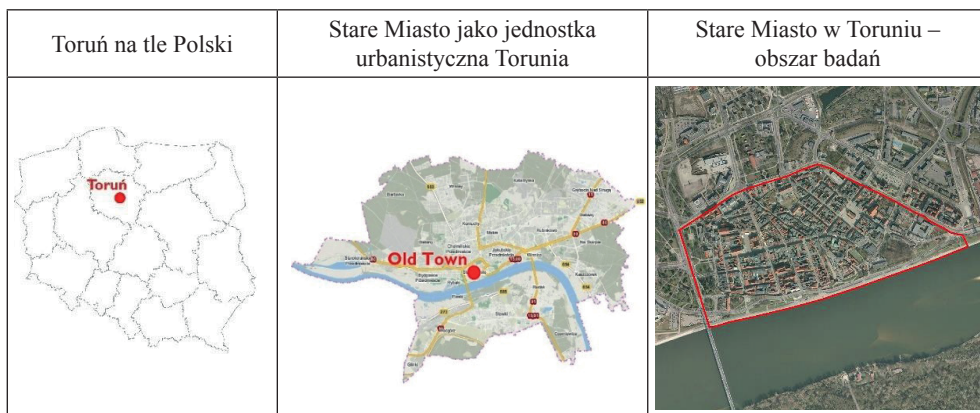
W celu osiągnięcia ładu przestrzennego prowadzona jest polityka przestrzenna, której narzędziem jest planowanie przestrzenne. Polityka przestrzenna odbywa się na trzech podstawowych poziomach, a jej zasady określone są w Ustawie z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym. Dokument ten jest zbiorem zasad, według których należy kształtować politykę przestrzenną, precyzującym sposoby postępowania w sprawie przeznaczania terenów pod określone funkcje i ustalającym zasady ich zagospodarowania i zabudowy [Borsa 2008]. Ponadto ustawa wskazuje, że najważniejszy dokument z zakresu gospodarki przestrzennej to miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego (mpzp), który dodatkowo, jako jedyny, stanowi akt prawa miejscowego, co podnosi jego rangę. Ponadto mpzp wraz z innymi aktami prawa lokalnego kształtuje relacje społeczno-gospodarcze w gminie i jest istotnym narzędziem samodzielności samorządu terytorialnego oraz kreowania ładu przestrzennego [Niewiadomski 2003; Karwińska 2011]. Wymieniony dokument stanowi swoisty kodeks, w którym zawarte są wszystkie wytyczne co do przyszłego kształtu zabudowy, zagospodarowania terenu i wyposażenia w elementy architektoniczno-budowlane. Jego rola w kształtowaniu przestrzeni jest zatem bardzo istotna [Domański 2002; Makulska 2017].

Nadmienić należy, że nadrzędnym celem planowania przestrzennego, jak podają Z. Chojnicki [1992] i J.J. Parysek [2001], jest osiągnięcie właśnie ładu przestrzennego, czyli „takiej organizacji i struktury terytorialnego systemu społecznego, która realizuje przyjmowane kryteria racjonalności społecznej. Kryteria te mają charakter funkcjonalny, bowiem realizują pewne wartości i dążenia społeczne. Jako takie dotyczą wielu różnych aspektów życia społecznego, w tym przede wszystkim tak podstawowych, jak: polityczne, ekonomiczne, techniczne, technologiczne, kulturowe, ekologiczne, estetyczne i etyczne” [Parysek 2001].

2. Cel, obszar i metody badań

Artykuł prezentuje problematykę ładu przestrzennego toruńskiej starówki analizowanego przez pryzmat opinii mieszkańców w ujęciu ogólnym oraz w podziale na trzy grupy wiekowe: młodych (18-24 lata), dorosłych (25-64 lata) i seniorów (powyżej 65. roku życia).

Na obszar badań wybrano średniowieczny zespół staromiejski, będący jedną z trzech zidentyfikowanych enklaw ładu przestrzennego w Toruniu [Rogatka 2016] i przykładem przestrzeni spełniającej założenia nowego urbanizmu. Należy zatem uznać, że toruńska starówka jest dobrą egzemplifikacją zagadnień związanych z ładem przestrzennym. Należy dodać, że omawiany obszar jest ważnym elementem w tkance urbanistycznej miasta, ponieważ od roku 1997 wpisany jest na listę Światowego Dziedzictwa UNESCO.

Rys. 1. Położenie obszaru badań na tle Polski oraz Torunia

Źródło: opracowanie własne na podstawie ortofotomapy [<http://mapy.geoportal.gov.pl/wss/service/img/guest/ORTO/MapServer/WMSSEServer>].

Badanie rozpoczęto od analizy materiałów zastanych, tj. lokalnych i regionalnych dokumentów strategicznych, m.in. Strategii rozwoju województwa kujawsko-pomorskiego do roku 2020 [Uchwała nr XLI/693/13...], studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Torunia [Uchwała nr 805/18...] oraz Lokalnego Programu Rewitalizacji Miasta Torunia na lata 2007-2015 [Uchwała nr 624/09...].

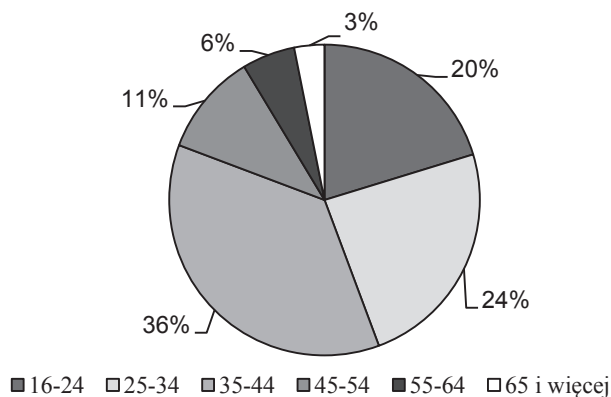
Następnie przeprowadzono badania kwestionariuszowe w formie ankiety audytoryjnej na obszarze zespołu staromiejskiego w Toruniu. Ankieta audytoryjna jest formą sondażu bezpośredniego i polega na bezpośrednim kontakcie z respondentem [Kaczmarczyk 2014]. Badanie ankietowe zostało przeprowadzone 12-16 czerwca 2017 roku wśród 291 respondentów. W badaniu zastosowano schemat doboru nielo-

sowego, a liczba przeprowadzonych wywiadów kwestionariuszowych uzależniona była od możliwości pozyskania respondentów. Analizę uzyskanych odpowiedzi przeprowadzono z wykorzystaniem oprogramowania IBM SPSS. W badaniu wykorzystano także tzw. średnią ścieżkę mentalną, przedstawiającą uśrednione odpowiedzi dla trzech grup wiekowych. Ponadto badanie zostało uzupełnione o kwerendę terenową połączoną z dokumentacją fotograficzną na terenie Zespołu Staromiejskiego. W trakcie badania pytano respondentów m.in. o to, czy interesują się ładem przestrzennym toruńskiej starówki, jak go oceniają, jakie elementy go psują, a jakie poprawiają, jakie korzyści dla miasta płyną z ładu przestrzennego.

3. Wyniki badania

Badanie rozpoczęto od analizy dokumentów strategicznych, w których to wielokrotnie pojawiało się pojęcie ładu przestrzennego jako docelowego modelu organizacji przestrzeni w Toruniu, gwarantującego harmonijne połączenie sfery przestrzennej, społecznej, gospodarczej, środowiskowej i kulturowej w mieście. Należy zatem stwierdzić, że ład przestrzenny jest ważnym celem polityki przestrzennej miasta.

W celu określenia percepcji ładu przestrzennego starówki w Toruniu przeprowadzone zostało badanie ankietowe. W badaniu wzięło udział 291 osób, z czego 55% to kobiety, a 45% to mężczyźni. Największą grupę respondentów stanowiły osoby w wieku 35-44 lat (36%). Do drugiej najliczniejszej grupy respondentów zaliczyć należy osoby w wieku 25-34 lat (24%) (rys. 2).

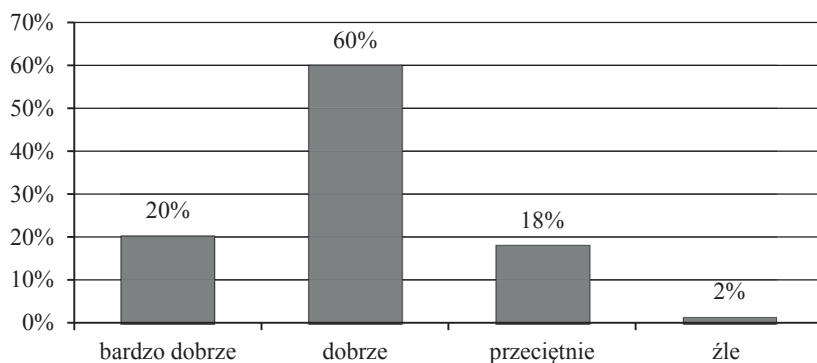

Rys. 2. Struktura wieku respondentów ($N = 291$)

Źródło: opracowanie własne na podstawie badania ankietowego.

Struktura wieku respondentów jest zróżnicowana, co pozwoliło zoptymalizować wyniki badania i uzyskać miarodajną opinię o ładzie przestrzennym Starego Miasta w Toruniu. Respondenci wykazują przede wszystkim przeciętne zainteresowanie

kwestiami związanymi z ładem przestrzennym. Taką odpowiedź zaznaczyła blisko połowa badanych, czyli 46%. Przewaga przeciętnego zainteresowania tematyką ładu przestrzennego może wynikać z nieznamomości działań władz gminy w tym zakresie – aż 89% respondentów udzieliło takiej odpowiedzi. Istotne jest jednak, że 60% badanych dobrze ocenia ład przestrzenny toruńskiej starówki (rys. 3).

Rys. 3. Rozkład odpowiedzi na pytanie: „Jak ocenia Pan/i ład przestrzenny Starego Miasta w Toruniu?” (N = 291)

Źródło: opracowanie własne na podstawie badania ankietowego.

Wynika to z pewnością ze specyfiki starówki, tj. obecności wielu elementów tworzących historyczne, kulturowe, architektoniczne dziedzictwo, oraz swobodnego klimatu tego miejsca. Na wysoką ocenę ładu przestrzennego Starego Miasta wpływa także sąsiedztwo Bulwaru Filadelfijskiego, który będąc toruńskim waterfrontem, jest znaczącym elementem kompozycji urbanistycznej toruńskiej starówki.

Na rysunku 4 graficznie przedstawiono rozkład odpowiedzi na pytanie: „Jakie elementy psują i poprawiają ład przestrzenny Starego Miasta?”. Na rysunku 4A ukazane zostały te elementy, które według respondentów poprawiają ład przestrzenny starówki. Badani stwierdzili, że są to m.in. spójna zabudowa, regularny układ ulic i dobrze zorganizowane przestrzenie publiczne. Na rysunku 4B przedstawiono zaś elementy przestrzeni, które pogarszają stan ładu przestrzennego starówki. Według respondentów jest to chaotyczna zabudowa. Respondenci zwrócili także uwagę na elementy związane z architekturą, zabudową mieszkaniową i jej układem przestrzennym – chaos obniża ocenę ładu przestrzennego Starego Miasta. Badani również zauważyli, że nieestetyczne reklamy (w tym m.in. niewłaściwa kolorystyka poszczególnych elementów) i źle zorganizowane przestrzenie publiczne psują ład przestrzenny starówki.

Ład przestrzenny to korzyści dla wszystkich użytkowników przestrzeni. Na rysunku 5 przedstawiono chmurę tagów obrazującą korzyści płynące dla miasta z ładu przestrzennego. Ład przestrzenny dodatnio wpływa na rozwój turystyki, uatrakcyj-

Rys. 4. Chmura tagów przedstawiająca elementy poprawiające ład przestrzenny (A) i psujące ład przestrzenny (B) Starego Miasta w Toruniu (N = 291)

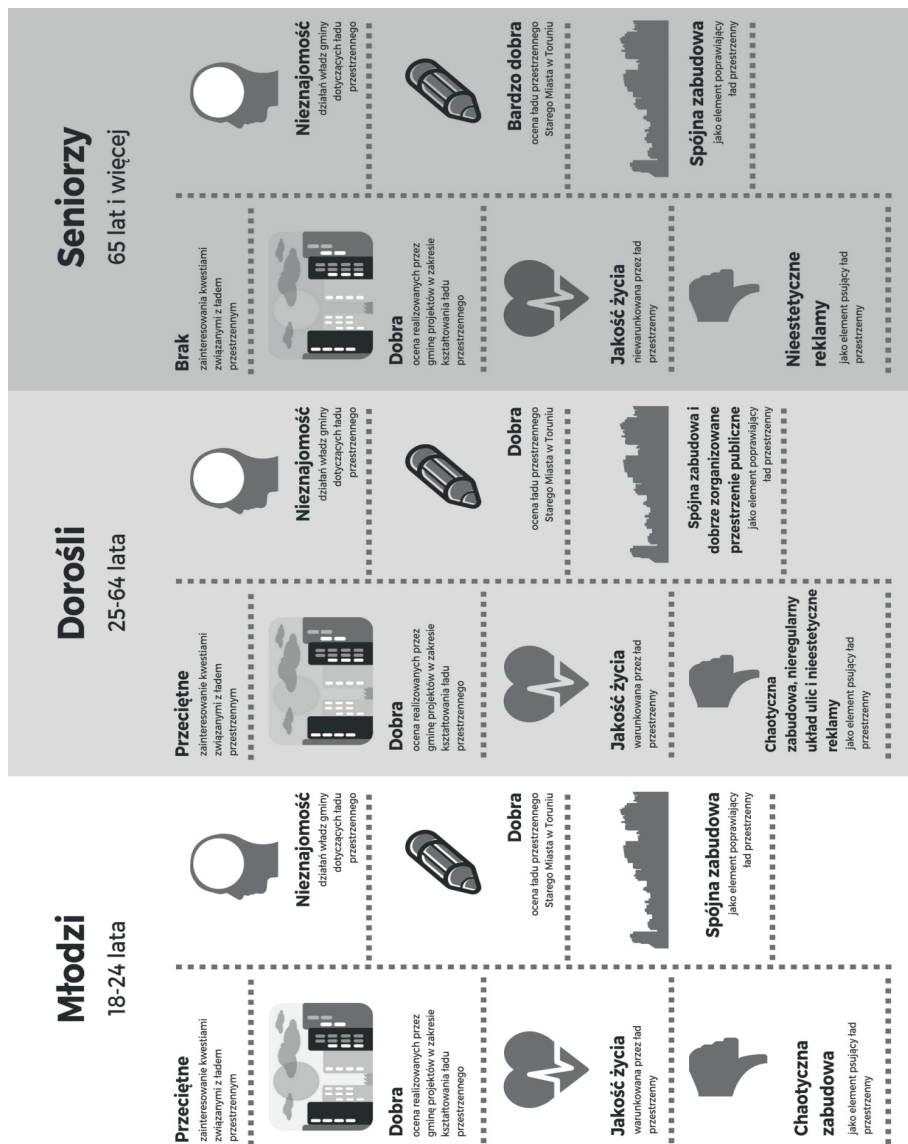
Źródło: opracowanie własne na podstawie badania ankietowego.

nia centrum miasta oraz kształtuje jego pozytywny wizerunek. Respondenci w mniejszym stopniu wskazali, że ład przestrzenny wpływa na powstawanie nowych miejsc pracy i tworzy strefy sprzyjające integracji i wypoczynkowi mieszkańców.

Rys. 5. Chmura tagów przedstawiająca korzyści dla miasta płynące z ładu przestrzennego (N = 291)

Źródło: opracowanie własne na podstawie badania ankietowego.

Rys. 6. Średnia ścieżka mentalna dla trzech grup wiekowych (młodych, dorosłych i seniorów) w odniesieniu do zagadnień związanych z ładem przestrzennym ($N = 291$)

Źródło: opracowanie własne przy użyciu narzędzia easel.ly na podstawie badania ankietowego.

Aby poznać różnice i podobieństwa w percepcji ładu przestrzennego, podzielono respondentów na trzy grupy wiekowe i przeprowadzono tzw. średnią ścieżkę mentalną przedstawiającą uogólnione odpowiedzi dla tych trzech grup (rys. 6).

Na podstawie pracy Harwas-Napierały i Trempały [2004] w badaniu respondentów ci zostali podzieleni na trzy grupy wiekowe: młodych (18-24 lata), dorosłych (25-64 lata) i seniorów (od 65. roku życia). Infografika (rys. 6) przedstawia średnią ścieżkę mentalną każdej z grup wiekowych w odniesieniu do zagadnień związanych z ładem przestrzennym. Na rysunku 6 zaprezentowane zostały uogólnione wyniki w odniesieniu do najczęściej wskazywanych odpowiedzi przez reprezentantów poszczególnych grup wiekowych. Zaobserwować można przeciętne zainteresowanie kwestiami związanymi z ładem przestrzennym wśród osób młodych i dorosłych. Osoby starsze w ogóle nie są zainteresowane tymi kwestiami. Co więcej, wszystkie grupy wiekowe nie znają działań władz gminy dotyczących ładu przestrzennego. Pomimo niezajomości tych działań reprezentanci osób młodych, dorosłych i seniorów są zgodni w ocenie realizowanych przez gminę projektów dotyczących kształtowania ładu przestrzennego, oceniając je dobrze (w skali od 1 do 5 na ocenę 4). Młodzi i dorośli również dobrze oceniają ład przestrzenny Starego Miasta w Toruniu, a w opinii seniorów ład ten zasługuje na ocenę bardzo dobrą. Również w kolejnym aspekcie osoby młode i dorosłe różnią się opinią z osobami w starszym wieku: pierwsza i druga grupa twierdzi, że ład przestrzenny wpływa na jakość życia, natomiast seniorzy stoją w opozycji do tej opinii.

W odniesieniu do elementów, które w opinii respondentów poprawiają ład przestrzenny oraz go psują, również można zaobserwować różnice. Młodzi i seniorzy jako element poprawiający ład przestrzenny wskazali spójną zabudowę, dorośli dodatkowo wskazali dobrze zorganizowane przestrzenie publiczne. Największe różnice zarysowały się w ocenie elementów psujących ład przestrzenny: najmłodszy respondent wskazał tylko na chaotyczną zabudowę, najstarsi – jedynie na nieestetyczne reklamy, a osoby w średnim wieku – na dwa wcześniej wymienione elementy oraz nieregularny układ ulic.

4. Rezultaty i podsumowanie

Należy stwierdzić, że toruńska starówka jest enklawą ładu przestrzennego i tak jest postrzegana przez mieszkańców. Mimo niezajomości działań gminy w kontekście kreowania ładu przestrzennego przez respondentów jest on oceniany dobrze przez ankietowanych. Miasto, jako jednostka odpowiedzialna za opracowanie i prowadzenie polityki przestrzennej, powinno zwiększyć zakres i liczbę działań związanych z partycypacją społeczną mieszkańców Torunia w procesie kształtowania miasta. Kwestia ta dotyczy wszystkich trzech analizowanych grup wiekowych – społeczność lokalna powinna współdecydować i współkształtować przestrzeń, z której korzysta.

Mimo różnic w postrzeganiu ładu przestrzennego starówki mieszkańcy są zgodni, że ład buduje markę, wizerunek i tożsamość miasta, kojarzony jest ze swoistą regularnością, ze spójnością i z estetyką oraz gwarantuje integrację i rozwój. Jest dobrem wspólnym, o które należy dbać, tym bardziej że zmiany legislacyjne dotyczące procesu planistycznego, jakie ostatnio stały się tematem debaty politycznej i publicznej, mogą spowodować pogłębienie chaosu przestrzennego, a co za tym idzie – zwiększyć nieład przestrzenny.

Ład przestrzenny przynosi wiele korzyści miastu – zarówno mieszkańcom, jak i turystom czy przedsiębiorcom inwestującym w mieście. Istotne jest, że organizacja przestrzenna toruńskiej starówki spełnia postulaty nowego urbanizmu, dotyczące m.in. zadbanych, estetycznych i przyjaznych przestrzeni miejskich, rozwiniętej infrastruktury dla pieszych, rowerzystów oraz komunikacji zbiorowej, przemieszania funkcji jako podstawy do tworzenia przestrzeni tętniącej życiem. Należy zatem dołożyć wszelkich starań, aby utrzymać *milieu* toruńskiej starówki, ograniczyć chaos, w tym przede wszystkim reklamowy, tak aby miasto było sztandarowym przykładem ośrodka kształtowanego zgodnie z zasadami współczesnej urbanistyki i racjonalnej polityki przestrzennej.

Literatura

- Borsa M., 2008, *Polityka przestrzenna w gospodarce regionalnej i lokalnej*, [w:] Strzelecki Z. (red.), *Gospodarka regionalna i lokalna*, PWN, Warszawa, s. 174-196.
- Chojnicki Z., 1992, *Współczesne problemy gospodarki przestrzennej*, [w:] Chojnicki Z., Czyż T. (red.), *Współczesne problemy geografii społeczno-ekonomicznej*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań, s. 9-19.
- Domański H., 2007, *Struktura społeczna*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Domański R., 2002, *Gospodarka przestrzenna*, PWN, Warszawa.
- Falkowski J., 2017, *Ład i nieład przestrzenny w metodyce zrównoważonego rozwoju społeczno-gospodarczego (na przykładzie województwa kujawsko-pomorskiego)*, *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna* 38, Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej.
- Harwas-Napierała B., Trempała J., 2004, *Psychologia rozwoju człowieka. Charakterystyka okresów życia człowieka*, PWN, Warszawa.
- <http://mapy.geoportal.gov.pl/wss/service/img/guest/ORTO/MapServer/WMSServer>.
- Jenks M., Burton E., Williams K., 1996, *The compact city: A sustainable urban form London*.
- Kaczmarczyk S., 2014, *Klasyfikacja metod zbierania danych ze źródeł pierwotnych w badaniach marketingowych*, *Studia Ekonomiczne*, 195, s. 55-64.
- Karwińska A., 2011, *Dobre miasto. W poszukiwaniu właściwej społeczno-przestrzennej formy miasta*, [w:] Słodczyk J., Śmigiełska M. (red.), *Procesy urbanizacji i ich uwarunkowania na początku XXI wieku*, *Studia Miejskie*, 4, s. 57-74.
- Krier L., 1987, *Tradition – modernity – modernism: some necessary explanations*, *Architectural Design*, 57.
- Makulska D., *Polityka w świetle zrównoważonego rozwoju*, [w:] Stacewicz J. (red.), *Szkoła Główna Handlowa w Warszawie*, Warszawa.
- Niewiadomski Z., 2003, *Planowanie przestrzenne. Zarys systemu*, Wydawnictwo Prawnicze Lexis Nexis, Warszawa.

- Parysek J.J., 2001, *Podstawy gospodarki lokalnej*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Rogatka K., 2011, *Urban revival in the polish specialist literature*, Moravian Geographical Reports. vol. 19/2011, no. 2, s. 51-69.
- Rogatka K. i in., 2016, *Ład przestrzenny w województwie kujawsko-pomorskim. Diagnoza z założeniami programu jego kształtowania*, UMWKP – WNoZi UMK, Toruń.
- Rogatka K., 2017, *Kształtowanie ładu przestrzennego w województwie kujawsko-pomorskim: diagnoza i działania*, UMWKP – WNoZi UMK, Toruń.
- Słodczyk J., 2001, *Przestrzeń miasta i jej przeobrażenia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole.
- Słodczyk J., Szafranek E., 2006, *Kierunki przekształceń struktury gospodarczej i społeczno-demograficznej miast*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole.
- Szymańska D., Biegańska J., 2011, *Obszary podmiejskie dużych miast w Polsce w świetle migracji stałych*, [w:] Soja M., Zborowski A. (red.), *Człowiek w przestrzeni zurbanizowanej*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków, s. 83-98.
- Uchwała nr XLI/693/13 Sejmiku Województwa Kujawsko-Pomorskiego z dnia 21 października 2013 r. w sprawie uchwalenia Strategii Rozwoju Województwa Kujawsko-Pomorskiego.
- Uchwała nr 805/18 Rady Miasta Torunia z dnia 25 stycznia 2018 r. uchwalenia stadium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Torunia.
- Uchwała nr 624/09 Rady Miasta Torunia z dnia 27 sierpnia 2009 r. w sprawie uchwalenia Lokalnego Programu Rewitalizacji.
- Zawadzka A., 2017, *Ład nasz przestrzenny*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.